

CONSIDERAȚII PRIVIND ȚARA MOȚILOR, LOCUITORII EI ȘI „JUDEȚUL MOȚILOR”

MARINEL CHIRIȚESCU
Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia

Considerations Regarding Țara Moților, its Inhabitants and the ”County of the Moți”

ABSTRACT

In this article, we approach and try to clarify some aspects regarding the geographical and historical area of Țara Moților, the names of the inhabitants of Țara Moților and the discussions around the establishment of a county of moți.

The article provides detailed information about Țara Moților, a land with a famous historical past spread over the territory of several counties in the Apuseni Mountains. For centuries, the country of the moți was a distinct area from economic, ethnographic, historical, geographical, etc. point of view, with traditional secular occupations, a more isolated area, with a poor way of life. However, it benefited from many natural riches. Over time, the country of the moți was divided and belonged to different administrative-territorial units.

The article presents the wonderful inhabitants of the Apuseni named by different authors: moți, hopi, moți crișeni, moți arieseni, mocani, munteni, Romanians. The article provides information about temperament, characterization, description and occupations of moți. In general, the moți are friendly, welcoming and empathic about other people’s troubles, but violent when they are wronged. For centuries, the main concerns of the moți have been related to ensuring daily living, preserving the language, popular costume and Orthodox religion, freedom and dignity, ancient traditions and customs.

The secular problems of the moți, as the inhabitants of Țara Moților were generally called, could be posed after the Great Union of 1918, especially in the interwar period, in the Romanian media, in the tribune of the Romanian parliament, and to the Romanian governmental authorities. Due to the fact that the region was homogeneous from an economic, social and historical point of view, but divided into several administrative-territorial parts, the moți demanded the establishment of a county of their own to solve socio-economic problems and revitalize the area - unrealized thing. However, since 1918, several private or state bodies have been operating to solve the problems of the socio-economic return of the Land of the Moți from the Apuseni Mountains, which through their actions have collaborated for the socio-economic development of the area.

Cuvinte-cheie: moți, teritoriu, Munții Apuseni, populație, autorități, organisme, revitalizare

Keywords: moți, territory, the Apuseni Mountains, population, authorities, bodies, revitalization

Țara Moților intră în categoria „Regiuni istorice ale României”, mai exact este o subcategorie, o subregiune, o zonă etnogeografică din România alături de: Țara Almăjului, Țara Amlășului, Țara Bârsei, Țara Buzaielor, Țara Călatei, Țara Chioarului, Țara Făgărașului, Țara Hațegului, Țara Lăpușului, Țara Loviștei,

Țara Năsăudului (incluzând Ținutul Reghinului), Țara Oașului, Ținutul Pădurenilor, Mărginimea Sibiului, Țara Silvaniei, Țara Zarandului¹.

„Țară” provine din latina „terra” și se referă la o depresiune cultivabilă, mai mult sau mai puțin izolată. „Țară” este un termen care, precum în Țara Almăjului etc., nu implică neapărat vreun statut politic, social sau administrativ. În cazul nostru numele de „țară” are semnificația de „zonă” sau „ținut”, nu de o țară în sensul unei organizări de tip statal, cu instituții specifice acestuia. Zona moșilor mai este cunoscută și sub numele de Țara Țopilor sau Țara de Piatră, din cauza reliefului montan.

În ceea ce privește întinderea geografică și istorică a Țării Moșilor, istoriografia problemei, multitudinea de autori, puncte de vedere, opinii și ipoteze privitoare la ea ne determină să le sistematizăm, luând ca și criteriu de referință localitatea (zona) de unde s-a spus că începe și localitatea (zona) până unde se susține că se întinde aceasta:

- de la Câmpeni în sus pe cursul superior al râului Arieș până la izvoarele acestuia (George Barițiu², Tache Papahagi³, Horia Ursu⁴, Ioan Leahu și Dorel I. David⁵, Marcian Bleahu și Sever Bordea⁶ ș.a.);

- de la Bistra și Câmpeni, în sus pe Arieș, până la izvoarele acestuia (dr. Ion L. Ciomac⁷, Simion Retegan⁸ ș.a.);

- de la Bistra și Cărpiniș spre Câmpeni și de aici în sus, până la izvoarele Arieșului (Râului Mic și Râului Mare) (Teofil Frâncu și George Candrea⁹, Silvestru Moldovan¹⁰, Ion Rusu Abrudeanu¹¹, Dominuț Pădureanu¹² ș.a.);

- de la Abrud și Câmpeni, fiecare cu împrejurimile sale, în sus pe Arieș, până la izvoarele acestuia (dr. Ion L. Ciomac și Valeriu Popa-Necșa¹³, Florea B. Florescu¹⁴, Aurel Herbay¹⁵, Ion Chelcea¹⁶, dr. Petru Râmneanțu¹⁷, Bogdan Petriceicu Hasdeu¹⁸, Gheorghe Hristodol¹⁹, Victor Tufescu²⁰ ș.a.);

¹ https://ro.wikipedia.org/wiki/Categorie:Regiuni_istorice_ale_Rom%C3%A2niei; accesat în 16.01.2021.

² Barițiu 1890, p. 540.

³ Papahagi 1925, p. 32.

⁴ Ursu 1966, p. 7.

⁵ Leahu, David 1969, p. 49.

⁶ Bleahu, Bordea 1981, p. 42.

⁷ Ciomac 1933, p. 7.

⁸ Retegan 1972, p. 241.

⁹ Frâncu, Candrea 1886, p. 12; Frâncu, Candrea 1888, p. 60.

¹⁰ Moldovan 1898, p. 126.

¹¹ Abrudeanu 1928, p. 130-131.

¹² Pădureanu 2000, p. 202.

¹³ Ciomac, Popa-Necșa 1936, p. 12, 43.

¹⁴ Florescu 1938, p. 248.

¹⁵ Herbay 1946, p. 108.

¹⁶ Chelcea 1964, p. 453.

- valea Arieșului de la Bistra în sus incluzând văile principale ale Abrudului, Sohodolului, Arieșul Mare și Arieșul Mic (Cristian Nicolae Boțan²¹, Nicoleta Maria Erchedi²², ș.a.);

- începând din zona Ampoița - Zlatna - Abrud - Câmpeni, Baia de Arieș - Câmpeni, iar din această ultimă localitate, în sus pe râul Arieș, până la izvoarele acestuia (Rudolf Bergner²³, Moldován Gergely²⁴, Ștefan Pascu²⁵ ș.a.);

- din zona Crișurilor, Ampoiului și Arieșului (Traian Rus²⁶ ș.a.);

- prin extinderea arealului, din zona Crișurilor și a Someșului Mic spre Câmpeni și de aici în sus, spre izvoarele Arieșului (Vlaicu Bârna²⁷, Ion Ionescu-Dunăreanu²⁸ ș.a.);

- teritoriul cuprins între râurile Mureș și Someș, de la Deva până la Cluj-Napoca (prof. Viorel Vulturar²⁹ ș.a.);

- începând de la Alba Iulia pe malul drept al Mureșului prin Deva - Ilia până la frontiera județului Arad, de aici spre nord pe granița județelor Arad și Hunedoara până la plasa Hălmagiu, de aici pe frontiera dinspre Arad a plasei Hălmagiu - cuprinzând în întregime această plasă - apoi pe frontiera județelor Arad - Bihor până la comuna Bratca din Bihor, de aici până la comuna Așchileu lângă Crișul Repede - din Așchileu, malul stâng al Crișului Repede până la Huedin; de la Huedin șoseaua națională Gilău - Cluj - Turda - Aiud - Alba Iulia (dr. Ion Pop - fost secretar de stat, încredințat din partea guvernului Vaida Voievod, în anul 1925 trasa astfel frontierele Țării Moților în raportul său către Președinția Consiliului de Miniștri)³⁰;

- întreaga regiune care ține din masivul Bihorului până în Munții Metaliferi - Trascău (Victor Tufescu)³¹;

- și nu în ultimul rând, opinia potrivit căreia Țara Moților și moții ocupă întregul perimetru al Munților Apuseni (Alexandru Ciura³², Virgil Șortan³³,

¹⁷ Râmneanțu, p. 11.

¹⁸ Hasdeu 1970, p. 56.

¹⁹ Hristodol 1971, p. 232.

²⁰ Tufescu 1982, p. 131.

²¹ Boțan 2010, p. 43.

²² Erchedi 2012, p. 11.

²³ Bergner 1884, p. 147.

²⁴ Moldován 1899, p. 768.

²⁵ Pascu 1984, p. 187.

²⁶ Rus 1980, p. 543, 546-547.

²⁷ Bârna 1938, p. 8.

²⁸ Ionescu-Dunăreanu 1975, p. 187-188.

²⁹ Vulturar 1993, p. 3.

³⁰ SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 5-6.

³¹ Tufescu 1976, p. 151.

³² Ciura 1923, p. 8.

³³ Șortan 1932, p. 25.

Justin Sava, membru al Comisiunii de studii pentru Munții Apuseni³⁴, Nicolae Hoiescu³⁵, Vasile Netea³⁶, Victor Vasile Mesaroș³⁷, colonel Ioan Pogan³⁸, prof. dr. Mirela Mocan³⁹, prof. dr. Ioan I. Todea⁴⁰ ș.a.).

După cum se poate constata, întinderea Țării Moților variază de la un autor la altul.

Sintetizând astăzi punctele de vedere exprimate în privința ariei moților, a Țării Moților și discutând această problemă și în cadrul cercurilor metodice ale profesorilor de istorie „Zona Apuseni” din județul Alba, din cadrul cărora fac parte de peste 20 de ani, putem spune, luând în considerare și evoluția social-istorică, că zona locuită de moții propriu-ziși se află în partea de nord-vest a județului Alba, în munții de la izvoarele Arieșului Mic și Arieșului Mare spre Câmpeni, zona Abrud și zona Băii de Arieș. Astăzi localitățile (UAT-urile): Avram Iancu, Vidra, Arieșeni, Gârda de Sus, Scărișoara, Albac, Horea, Poiana Vadului, Vadu Moților, Sohodol, Câmpeni, Roșia Montană, Abrud, Ciuruleasa, Bucium, Mogoș, Bistra, Lupșa, Baia de Arieș, Poșaga, Ocoliș, Sălciua.

În funcție de epocă și de autor, Țara Moților cuprinde zone mai mari sau mai mici, care se întind până pe Crișuri, în zona Brad (județul Hunedoara), în Țara Zarandului (județul Arad), în Țara Beiușului (județul Bihor), limita dintre județul Alba și județul Cluj până în apropierea Huedinului, dar și părți mari din N-V, N, spre centrul județului Alba, incluzând și așa-numita zonă a mocanilor, practic întregul masiv al munților Apuseni.

Suprafața Țării Moților a fost determinată de cei mai mulți autori după întinderea până la care locuitorii se declarau moți, chiar dacă, din punct de vedere etnografic, folcloric, al tradițiilor etc., românii din acea zonă nu se asemănau cu moții propriu-ziși. Astfel, cu ușurință se poate întâlni în ziua de azi un hunedorean, arădean, bihorean sau clujean care se declară moț, cu toate că provine din cu totul altă zonă decât satele din jurul Câmpenilor, locuite de moți autentici.

Secole de-a rândul, Țara Moților a constituit o zonă distinctă sub raport economic, etnografic, istoric, geografic etc., cu ocupații secular-tradiționale, o zonă mai izolată, cu un mod de viață sărac, cu toate că beneficia de bogății naturale și stătea cu picioarele pe cea mai râvnită bogăție a lumii - aurul - și având un trecut istoric de legendă.

Începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și, în mod deo-

³⁴ Sava 1939, p. 51.

³⁵ Hoiescu 1927, p. 477.

³⁶ Netea 1977, p. 12-13.

³⁷ Mesaros 1977, p. 4, 101.

³⁸ Pogan 1996, p. 64.

³⁹ Mocan 2011, p. 17-18; Mocan 2018, p. 33-34.

⁴⁰ Todea 2020, p. 192.

sebit, în secolele următoare, denumirile de „moți” și „Țara Moților” au fost extinse de unii autori, uneori nejustificat de mult. O explicație a acestei extinderi este de natură sentimentală: participarea întregii populații a munților Apuseni la marile evenimente istorice ce marchează trecutul locuitorilor acestora (răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan din 1784-1785, partea română a Revoluției transilvănene de la 1848-1849 condusă de Avram Iancu, 1918 ș.a.), la alte evenimente culturale, politice, religioase, naționale etc., care și-au avut originile în zonă, au făcut ca ei să intre în conștiința contemporanilor și a posterității sub denumirea generică de „moți”, la consacrarea acestei situații aducându-și aportul și o multitudine de lucrări din diverse domenii.

În anul 1852, Simion Balint scria lucrarea *Scurtă descriere a evenimentelor din Munții Apuseni ai Transilvaniei sau Țara Moților, în anul 1848, începând de la martie până la octombrie același an*, datată: 1852 martie 8, Roșia de Munte⁴¹. După cum se poate lesne observa, autorul suprapunea Țara Moților cu Munții Apuseni, unde au avut loc evenimentele revoluționare conduse de Avram Iancu.

Au urmat apoi alte articole și lucrări, în care aria Țării Moților era mult mai clar conturată: articolul lui George Ioanette⁴² din anul 1860 intitulat *O scurtă ochire asupra însemnătăților din Tier'a Mocilor*, sau articolul lui Rubin Pațiția⁴³ din anul 1872 *Târgulu de fete de la Găina* despre nedeia de pe Muntele Găina, în care folosea sintagma „Tier'a Motiiloru” sau lucrarea lui Rudolf Bergner⁴⁴ din anul 1884 care intitula un capitol *Im lander der Motzen* („în Țara Moților”) ș.a.

Cea mai veche populație atestată în Țara Moților este cea a agatârșilor, care în secolul VI î. Hr. exploatau aurul aluvionar din Arieș. Agatârșii pot fi considerați printre strămoșii dacilor⁴⁵.

Locuitorii Țării Moților fac parte din marea familie a moților sau „țopilor” (termenii „moț” și „țop” sunt sinonimi), și sunt urmași direcți ai dacilor și coloniștilor romani aduși de Traian în urma ocupării Daciei⁴⁶.

Unor „teze” care afirmă că moții sunt urmași ai celților, alanilor, grecilor, secuilor, sașilor, rutenilor, istroromânilor, sau evreilor⁴⁷, noi nu le subscriem, iar istoricii români au spulberat orice urmă de îndoială⁴⁸. Dar putem spune că în etnogeneza românească din Munții Apuseni, din Țara Moților, unele din aceste

⁴¹ Balint 1852, apud Pădureanu 2000, p. 203.

⁴² Ioanette 1860, p. 297-298, 301-302.

⁴³ Pațiția 1872, p. 94-95

⁴⁴ Bergner 1884, p. 155-157.

⁴⁵ Pădureanu 2001, p. 195-197.

⁴⁶ Pațiția 1912, p. 3; Abrudeanu 1928, p. 116; Pădureanu 2000, p. 175-205; Cioica, Cioica 2004, p. 20-30.

⁴⁷ Vezi Costea 2007, p. 73-137.

⁴⁸ Vezi Pădureanu 2000, p. 175-205.

populații au putut avea o oarecare contribuție. Protocroniștii îi socotesc pe moții descendenți direcți ai dacilor. Presupunerile că moții sunt urmași ai grecilor, celților, alanilor, secuilor, sașilor, rutenilor, istro-românilor, evreilor sau direcți ai dacilor nu pot fi probate documentar sau genetic.

„Tezele” că moții sunt urmași ai celților, alanilor, grecilor, secuilor, sașilor, rutenilor, istro-românilor, sau evreilor au fost declanșate de unii autori străini, preluate de unii autori români diletanți, adversari ai continuității românești, care s-au forțat să demonstreze la scara Țării Moților ceea ce nu au reușit să facă la scara Transilvaniei. De altfel, ca un adevăr cu valoare axiomatică se înscrie faptul că între maniera în care adversarii continuității au tratat problemele românilor din Transilvania și cele ale românilor din Țara Moților, există mari similitudini, frapante asemănări, atât ca formă cât și ca fond.

Teoriilor privind „originea” moților (celți, greci, secui românizați, sași/germani, istro-români/ sud-dunăreni, ruteni/ucraineni, irani/alani românizați) atestă fără dubii că moților li s-au inventat de către diverși autori, diverse „origini”, neapărat străine, originea autohtonă fiind exclusă din start, chiar dacă unii autori au avut două sau mai multe păreri, uneori opuse, ei le-au atribuit moților „vetre” de formare străine, în exteriorul spațiului carpato-dunăreano-pontic, vatra etno-lingvistică autohtonă fiind trecută sub tăcere. Românii din Țara Moților - moții -, eșantion reprezentativ pentru istoria Transilvaniei, au fost atacați pe multiple planuri: origine, nume, tradiții (Nedeea de pe Muntele Găina) ș.a., autorii în cauză sperând că doar-doar vor face o breșă, care să sprijine cumva pe adversarii autohtoniei și continuității românești în Transilvania. Atacarea moților pe aceste planuri a constituit o manevră abilă, căci prin încercarea de a lovi în legendarii moți, fără de care nu putem vorbi în România de prelucrarea aurului sau lemnului, de 1784, 1848-1849, 1918 ș.a., se căuta a lovi în ceea ce românii aveau sacru și au opus vicisitudinilor istoriei (alături de limbă, religie, obiceiuri și tradiții): mândria de a fi român, demnitatea națională, dragostea și atașamentul dus până la sacrificiul suprem pentru glia și etnia străbună.

Specialiști de marcă au ajuns la concluzia că „a existat un nucleu lingvistic al neamului românesc în regiunea Munților Apuseni”⁴⁹, zona reprezentând „unul dintre centrele de formare ale poporului român”⁵⁰.

Legătura organică dintre trecut-prezent, moți-munți, a fost surprinsă cu o inegalabilă măiestrie de către academicianul Ștefan Pascu: „Oameni și locuri s-au contopit aici mai trainic decât oriunde în alte părți. S-au contopit moții cu munții într-o asemenea măsură, încât nimeni și nimic nu i-a putut despărți: nici lipsurile, nici opresiunea, nici nedreptățile și nici răutățile”⁵¹.

⁴⁹ Brătianu 1980, p. 209.

⁵⁰ Giurescu 1967, p. 43.

⁵¹ Pascu 1972, p. 11.

Dovezile vechimii și continuității în această veche vatră strămoșească, dovezi pe care autorii teoriilor referitoare la „originile” străine ale moților le-au ocolit sau trecut sub tăcere, sunt multe și elocvente: vechi fenomene lingvistice (palatalizarea dentalelor, rotacismul lui „n” intervocalic în cuvintele de origine latină, specifice graiului moțesc: cărare, farină, brâncă, aiu, moare, râpă, cale, râu, fântână, duroare, ș.a.); așezările - crânguri de înălțime, răsfirate, cu case și ele răsfirate și pline de însemne ce atestă descendența lor dacică, piatra de sub talpa casei (tot o moștenire dacică), tipul moțesc de casă, cu acoperișul înalt și țuguiat, cu târnațul pe colț, soba de piatră - camnița din interiorul camerei de locuit, numele latin al casei, al părților componente și al inventarului de interior; gropile pentru cartofi (picioci), relicve ale gropilor dacice pentru alimente; șura poligonală; agricultura în terase, dovadă a unei agriculturi practicate de moți din timpuri străvechi; continuitatea cultivării alacului până în pragul secolului al XX-lea; terminologia preponderent latină a principalelor ocupații practicate de către moți cu măiestrie; unele elemente ale vechiului port popular; portul părului în „chică” - coadă de către bărbați; dovezi de natură arheologică ș.a.

Așa cum remarca Romulus Vuia, „civilizația noastră populară este mărturia cea mai sigură a vechimii poporului nostru pe aceste locuri, dovadă mai sigură decât documentele scrise ale cancelariilor curților străine, ce înregistrează numai evenimentele sgomotoase, dela suprafață, și nu luau la cunoștință vieța adânc înrădăcinată și permanentă, dar fără istorie, a marilor masse de la țară, care în tăcere au urzit temelia neclintită a neamului”⁵².

Eșantion reprezentativ pentru românii transilvăneni, moții au devenit pentru adversarii continuității „țintă” predilectă, aceștia sperând să creeze o „breșă” care să le valideze parțial teoriile referitoare la continuitatea românilor în Transilvania.

Cel mai bun răspuns dat acestei teorii aparține nu unui învățat român, ci chiar locuitorilor acestui străvechi pământ românesc. În 1921, aceștia îi declarau lui Tache Papahagi că „noi suntem români, nu Moți”⁵³.

Întotdeauna poporul român a păstrat și utilizat pentru toți locuitorii spațiului carpato-dunăreano-pontic, numele generic și străvechi de român. Alături de acesta, el a mai avut și altele, luate după denumiri politice, zone istorico-geografice, denumiri de ape, munți, localități, ș.a. Denumirile de munteni, moldoveni, dobrogeni, olteni, basarabeni, bucovineni, ardeleni, maramureșeni sau bănațeni, în cuprinsul acestora, denumiri și mai particularizante, moți - în Munții Apuseni, bârseni - în Țara Bârsei, vrânceni - în Vrancea, etc. sunt subsumate categoriei istorice de român⁵⁴.

⁵² Vuia 1943, p. 32.

⁵³ Papahagi 1925, p. 63.

⁵⁴ Mușat, Ardeleanu 1983, p. 133; Arvinte 1983, p. 35-96, 184.

Faptul că moții sunt tot români, o părțică a acestora, a fost consemnat de mulți autori.

Pentru locuitorii Țării Moților, a mai fost folosită denumirea de munteni, cu sensul de locuitori de la munte, din munte, oameni ai muntelui etc. Avram Iancu conducătorul revoluției române din Transilvania de la 1848-1849 vorbea și scria „locuitorilor munteni”⁵⁵. Un colaborator al lui Avram Iancu, Simion Balint, într-o scrisoare datată la Roșia Montană în 7 septembrie 1852, pomenea „muntenii”⁵⁶. De la mijlocul secolului al XIX-lea până astăzi, mai mulți intelectuali și istorici au folosit termenul de munteni pentru locuitorii Țării Moților. Ion Chelcea îi numea în 1932 „muntari” pentru că erau încercuți de jur împrejur de munți⁵⁷. Dacă prima denumire atestă apartenența organică a moților la poporul român, a doua se referă la aceiași locuitori, particularizați, după cadrul istorico-geografic în care trăiau, după altitudinea la care erau așezate satele - crânguri.

Locuitorii Țării Moților au mai apărut și apar încă consemnați în diverse surse și izvoare și sub alte denumiri precum pădureni⁵⁸, atestând traiul lor în mijlocul pădurilor. Sau alte denumiri și mai particularizante precum albăceni, abrudeni, buciumani, bistreni, câmpănari, gârdeni, horeni, scărișoreni, sohodoleni, vidreni ș.a., cum se numesc între ei, indicând localitățile de proveniență ale celor citați⁵⁹.

„Țara Moților a fost și este locuită de o populație chemată sub numele de moți, cum le place să li se spună. Dacă vreodată cineva îi numește *țopi* se simt jigniți, desconsiderați”.

„De asemenea numele moț se presupune a veni de la *mons*, iar alții cred că el ar deriva de la chica pe care o purtau bărbații și care pentru a o deosebi de chica fetelor, o numeau moț. Cuventul de moțochină există și până astăzi în munți și însemnează per adunat la olaltă, tufă de per (*Haarbüschel*), iar numirea de Țop, care ar deriva de la germanul *Zopf*, se dice că ar veni de la funcționarii Nemți, cari desprețuind pe muntean, îl numeau *Zopfiger kerl*; *Zopfiger Walach*, și astfel s-ar fi perpetuat porecla de Țop⁶⁰”.

Moții își trag numele foarte probabil de la felul de a-și purta părul cu „moț”, după obiceiul străvechi al dacilor. Din marea familie a moților fac parte toți oamenii ce locuiesc partea centrală a Munților Apuseni (de pe Arieșul Mare, Arieșul Mic, și din ținutul Câmpenilor, Abrudului și al Băii de Arieș). Prin generalizare în limbajul obișnuit toți locuitorii Munților Apuseni sunt numiți

⁵⁵ Ranca, Nițu 1974, p. 192, 195.

⁵⁶ Teodor 1972, p. 67.

⁵⁷ Chelcea 1932, p. 78.

⁵⁸ Tufescu 1977, p. 174; Iorga 1985, p. 134.

⁵⁹ Pascu 1976, p. 95.

⁶⁰ Frâncu, Candrea 1888, p. 65.

moși⁶¹.

Putem spune că Țara Moșilor este locuită de o populație majoritar românească ce poartă numele de „moși”. Astăzi, denumirea de „moși” a căpătat un sens mai larg, foarte mulți români, locuitori ai zonelor adiacente așa-numitei Țări a Moșilor, declarându-se moși.

Cercetătorii Ion Luca Ciomac și Valeriu Popa-Necșa care s-au aplecat cu atenție asupra realităților socio-economice din munți scriau în anul 1936: „Moșii? E o noțiune istorico-etnico-geografică, fundamental eronată în limbajul intelectualului român. Moșii adevărați sunt numai locuitorii celor vreo 14 sate din jurul Abrudului și Câmpenilor. Apoi, mai jos urmează Țopii și, la poalele munților, Mocanii. De cărturari, speculanți ai sentimentalismului oficialității, au fost botezați Moși. În afară de cele trei categorii de Munteni și locuitorii unor comune (...), care nu au nimic comun cu moșii”⁶². O anume distincție a fost făcută de autorii interbelici și trebuie făcută și astăzi între locuitorii Țării Moșilor.

Constatăm diferențieri în numele generic de moși dat populației Țării Moșilor: locuitorii de pe Valea Ampoiului, la est de Zlatna, de pe valea Arieșului, la est de Sălciua numindu-se mocani; cei dintre Abrud, Câmpeni, Avram Iancu, Arieșeni și Horea de pe valea Arieșului, până la Sălciua numindu-se moși sau moși arieșeni; cei de pe văile Crișului Alb și Negru numindu-se moși crișeni. Cu timpul, denumirile s-au contopit într-una singură - cea de moși, locuitorii întregului perimetru al Munților Apuseni, a Țării Moșilor, purtând astăzi numele de moși⁶³.

Ion L. Ciomac și Valeriu Popa-Necșa mai spuneau „De câte ori se vorbește despre *Moși* se înțelege în general întreaga regiune a Munților Apuseni cu locuitorii săi. În realitate, așa numiții *Moși* locuiesc o porțiune restrânsă din Munții Apuseni, am putea zice, inima acestora, formând chiar o unitate precisă din punct de vedere geografic și economic”⁶⁴.

Un raport întocmit de Avram Vesa, subprefect al Județului Alba, pentru conferința din Cluj fixată pe ziua de 18 și 19 mai 1936, înregistrat la Comisariatul Munților Apuseni cu nr. 89 din 19 mai 1936, spunea că „în județul Alba și Turda sunt adevărații Moși”⁶⁵.

Ion Clopoțel, profesor și ziarist, inspector general administrativ pentru studii în Munții Apuseni, director al revistei săptămânale pentru probleme sociale și economice *Societatea de mâine*, scria în anul 1938, într-un articol: „Moși - numire generică pentru totalitatea locuitorilor de la munte, cu toate că ei

⁶¹ Pascu 1972, p. 16; Pădureanu 2000, p. 175-205; Cioica, Cioica 2004, p. 20-30.

⁶² Ciomac, Popa-Necșa 1936, p. 12.

⁶³ Pogan 1996, p. 63-64.

⁶⁴ Ciomac, Popa-Necșa 1936, p. 43.

⁶⁵ SJSAN, fond CMA, dos. 4/1935, f. 36, 40.

se limitează aproape numai la suprafața plășilor Cîmpeni, Abrud și Baia de Arieș⁶⁶.

Din secolul al XIX-lea s-a subliniat și faptul că extinderea denumirii „moși” asupra tuturor locuitorilor Munților Apuseni era o greșeală, George Barițiu scria în 1890 cu convingere că „nu toți locuitorii munților se numesc moși”⁶⁷.

Această realitate era subliniată în anul 1925 și de către Tache Papahagi, după excursia de studii făcută în zonă în anul 1921, care arăta că nu trebuie să se facă confuzie între Munții Apuseni și Țara Moșilor, aceasta din urmă fiind mult mai redusă din punct de vedere geografic⁶⁸.

Nu trebuie, după părerea noastră, scăpat din vedere faptul că Munții Apuseni au fost și sunt locuiți de români, aceștia fiind cunoscuți în mentalul popular, dar și în multe lucrări de specialitate sub mai multe denumiri etnice particularizante: „moși” (care ocupă partea centrală a acestor munți), „mocani” (în partea sudică și estică) și „crișeni” (în zona Crișurilor).

În mod obișnuit, din vremuri imemorabile până astăzi, ocupațiile moșilor sunt: exploatarea și prelucrarea lemnului (moșii-lemnari), din care se fac vase (donițe, ciubere, căzi), fluiere, tulnice, șindrilă sau material de construcție; cultivarea pământului; creșterea animalelor și aurăritul (moșii-băieși), extragerea, spălarea și prelucrarea aurului din albia râurilor și din minele de aur din Apuseni⁶⁹.

Victor Tufescu spunea în 1976: „În partea superioară a Văii Arieșului, mai sus de Câmpeni, era sectorul *Moșilor lemnari* („Țopii”, cum li se spunea mai demult), care trăiau în primul rând din fasonarea lemnului. În sectorul Abrud - Baia de Arieș era sectorul *Moșilor băieși*, mai la vale urma *Mocănimea*, cu locuitori care aveau ca ocupație principală creșterea vitelor, iar la ieșirea în dealuri erau *Moșii țărani*, care se ocupau cu cultura pământului”⁷⁰.

Moșii, în anul 1933, când „Comisariatul Moșilor” a înglobat 633 comune din cele 6 județe erau în număr de 533644 locuitori⁷¹.

Cine sunt moșii? La această întrebare astăzi răspunde *Statutul Societății Cultural - Patriotice Avram Iancu din România*, prin Art. 10 la „Termeni în accepțiunea prezentului Statut” spune: „moșii sunt persoanele care s-au născut în Munții Apuseni, precum și descendenții acestora, care locuiesc în zona Munților Apuseni sau oriunde în țară sau în străinătate”⁷².

Ioan Slavici vedea în moși „oameni de o extraordinară vigoare trupească și

⁶⁶ Clopoțel 1938, p. 125.

⁶⁷ Barițiu 1890, p. 540.

⁶⁸ Papahagi 1925, p. 22, 29.

⁶⁹ Cernovodeanu, Bușă 2005, p. 162.

⁷⁰ Tufescu 1976, p. 151-152.

⁷¹ Ciomac, Popa-Necșa 1936, p. 20.

⁷² Bercea, p. 4.

sufletească”⁷³, și tot el găsea pentru moț următoarele caractere: „sunt oameni și trupește și sufletește mai colțuroși și mai vârtoși. Fie scurt, fie înalt, Moțul e voinic și îndesat, calcă rar și apăsat și are ceva din firea ursului. De aceea maghiarii îi zic românului urs valah”⁷⁴.

Frâncu și Candrea arătau că „statura moțului e mijlocie, profilul lui lungăreț și se termină într-o bărbie ascuțită. Fruntea lui e lată, ochi căprii, părul castaniu și mersul e încet și legănat, lăsându-și partea superioară a corpului ceva încovoiată înfățișând pe omul de munte, care la suirea dealurilor pentru păstrarea echilibrului, e nevoit a-și pleca corpul înainte”⁷⁵.

Tache Papahagi a văzut la moț o „statură mijlocie, costeliv și iute, cu oarecare lipsă de simetrie în regularitatea trăsăturilor feței, nasul mai mult neregulat, adică de obicei cam cârn, ochii de un albastru spălăcit batând în castaniu”⁷⁶. Spunea, de asemenea, că „din firea lui Moțul e democrat, ceea ce se poate constata și din faptul că în viața socială nu există absolut nici o deosebire de clasă [...] termenii de politețe (d-ta, d-voastră, etc) erau necunoscuți Moților, adresarea făcându-se direct prin *tu*”⁷⁷.

„Temperamentul moților este sangvinic și seriozitatea este caracteristica lor principală. Se însuflețesc iute și au o tărie de caracter atât de mare, încât dacă și-au propus ceva, nu se lasă o dată cu capul chiar de-ar trece prin foc și sabie, până ce nu-și ating scopul, oricât de convinși ar fi de mai înainte despre relele urmări ce ar rezulta pentru ei în caz de neizbândă. Traiul lor e foarte simplu, se mulțumesc cu puțin, sunt sârguincioși, lucrători, cumpătați și foarte religioși. Crimele din aceste locuri sunt aproape necunoscute, iar despre sinucidere numai prin basme se povestește”⁷⁸.

Față de nedreptăți moțul e tranșant. Rezolvarea oricărui conflict în conștiința lui nu se face în nici un caz prin compromis. Se recurge la restabilirea concretă a faptelor prin violență. E cazul cu mai toate revoluțiile noastre mari, lucru ce ne face să vedem în psihologia grupului acestuia etnic, posibilitatea latentă a revoluției. Psihologie etnică caracteristică prin nota ei de revoltă. În cazul când adevărul sau dreptatea nu poate fi restabilită, atunci se formează un fel de misticism. Cazul s-a întâmplat cu populația aceasta după revoluția din 1848: toate versiunile populare referitoare la timpul acesta sunt pătrunse de o notă de misticism. Conștiința de drept și iubire de adevăr face din moți o insulă etnică aparte sub acest raport pentru întreg neamul românesc⁷⁹.

⁷³ Slavici 1893, p. 108.

⁷⁴ Slavici 1910, p. 13.

⁷⁵ Frâncu, Candrea 1888, p. 31.

⁷⁶ Papahagi 1925, p. 31.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 37.

⁷⁸ Frâncu, Candrea 1888, p. 60, 261.

⁷⁹ Chelcea 1932, p. 77, 78-79.

„Trecând prin atâtea furtuni și oțeliți de atâtea lupte pe care le-a dus în cursul veacurilor pentru apărarea existenței sale, moțul este omul muncii și al ordinii. Când însă clasa stăpânitoare trece cu nedreptățile, cu lipsa de scrupule, de rușine și umanitarism, limita răbdării sale îngerești fiind depășită, atunci el acționează hotărât și puternic”⁸⁰.

Moțul mai este de o cinste perfectă și cu o pronunțată independență sufletească.

Moțul, este în general de statură potrivită, cu trupul vârtos și îndesat. Fața o are mai prelungă decât ovală, cu trăsături frumoase. Ochii sunt la majoritatea locuitorilor căprui până la negri, iar barba și mustața se poartă puțin. Are un caracter dârz, moștenit din generație în generație, așa cum pe drept cuvânt i-a caracterizat Constantin Porfirogenetul, „cei mai dârji și mai și mai războinici dintre locuitorii Ardealului”, referindu-se la locuitorii din Munții Apuseni „Tzopan”, în secolul al XI-lea⁸¹.

„Femeile sunt majoritatea, tot de talie mijlocie, subțirele cu înfățișare plăcută, predominând tipul șaten. Au ochii frumoși, albaștri-verzui, fața prelungă și părul blond, șaten sau negru. Sunt dârze și hotărâte, harnice și răbdătoare la greutăți, de multe ori fiind nevoite să preia conducerea întregii gospodării în cea mai mare parte a anului, bărbații fiind plecați la pădure sau în țară cu vânzarea produselor”⁸².

Pe lângă perpetuarea tipului și caracterului moștenit de la daci și romani, fiind feriți de influențe străine și amestecuri, moții s-au călit și mai mult în lupta cu greutățile de tot felul pentru câștigarea existenței și pentru păstrarea ființei lor de-a lungul vremurilor.

În general moții sunt prietenoși, primitivi și săritori la necazurile altora, dar violenți atunci când li se face o nedreptate. „Sunt sinceri, deschiși, vorbăreți, dar ascuțiți la judecată”⁸³. E greu să le câștigi încrederea, dar odată câștigată, sunt în stare de orice sacrificiu la nevoie. Se însuflețesc repede și sunt perseverenți în atingerea scopurilor propuse.

O altă trăsătură de caracter a moților este mândria care-i împiedică să-și plece capul cu prea multă ușurință. Această trăsătură dacică moștenită, îi face pe acești locuitori ca umilința să le fie străină. Ei au ca icoană viața demnă și sacrificiul lui Horia, Cloșca, Crișan și Avram Iancu.

Când se găsesc între ei, moții sunt deschiși, vioi, glumeți, aprigi în iubire, joc și cânt. Iar în relațiile cu străinii, moții au un „caracter mohorât și neîncrezător”⁸⁴.

⁸⁰ Abrudeanu 1928, p. 121.

⁸¹ Patița 1912, p. 120.

⁸² Ciomac, Popa-Necșa 1936, p. 46.

⁸³ Suciu 1929, p. 6.

⁸⁴ Clopoțel 1938, p. 127.

Se remarcă la moși înrădăcinarea sentimentelor de libertate, chiar cu riscul învingerii unor mari greutăți, înrădăcinare care își are obârșia în negura timpurilor, fiind legați sufletește de pământul pe care trăiesc.

Moșii se caracterizează prin câteva trăsături care îi fac diferiți de crișeni, mocani, precum și de locuitorii din imediata apropiere a Munților Apuseni. Tipul reprezentativ de moș se individualizează prin: statură mijlocie, este costeliv și foarte iute (trăsătură imprimată de factorul orografic); lipsa simetriei în regularitatea trăsăturilor feței (nas neregulat, cârn, ochii de un albastru spălăcit spre verzui, păr blond spre castaniu, profil lungăreț al feței, barbă ascuțită, frunte lată, în timpul mersului partea superioară a corpului este ușor încovoiată - omul de la munte care urcă un versant se apleacă în față). Cîntea și corectitudinea este la loc de frunte printre moși. Nu se prea fură prin aceste locuri, o dovadă fiind lipsa animalelor de pază, precum și faptul că elementele gospodărești sunt lăsate afară în timpul nopții. La o primă percepere, par ultra-xenofobi, dar sunt pașnici și patrioți (pot deveni violenți când cineva atentează la patrimoniul lor sufletesc, național sau la interesele obștești - vezi judecata pe care le-au aplicat-o trădătorilor, cu diferite ocazii). Acest lucru a făcut ca în Țara Moșilor să se stabilească foarte puține persoane de altă origine decât cea locală. În trecut, dar cu o anumită tendință de estompare în prezent, moșii constituiau o populație foarte suspicioasă, comunicând greu cu străinii, netransmițând aproape nimic din cunoștințele lor, dar punând foarte multe întrebări (comportamentul este ușor de explicat prin prisma condiționărilor social-istorice nefavorabile). Fenomenul comunicării dificile cu străinii și de neacceptare a intervențiilor din exterior este unul perfect motivat, având în vedere tragismul faptelor petrecute de-a lungul timpului⁸⁵.

Principalele preocupări ale moșilor prin secole au fost legate de asigurarea traiului de zi cu zi, păstrarea limbii, portului popular și religiei ortodoxe, a libertății și demnității, a datinilor și obiceiurilor străbune.

Țara Moșilor a trecut de-a lungul timpului printr-o serie de divizări și apartenențe la diferite unități administrativ-teritoriale. Vechile împărțiri administrative maghiare, austriece și austro-ungare dinainte de Marea Unire din anul 1918 nu au luat în considerare caracterul unitar al acestei regiuni, ba mai mult împărțirea era menită să dezbină solidaritatea și elanul revoluționar întâlnit la moși, utilizând principiul „divide et impera” („dezbină și stăpânește”). Spre exemplu, regiunea Abrudului a aparținut administrativ o mare perioadă de timp de Alba, comitatul Alsó-Feher (Alba de Jos) până la 1918, în timp ce valea Arieșului, zona de la Câmpeni în sus până la Vârful Găina și Vârful Bihor a ținut de Turda, comitatul Torda-Aranyos (Turda-Arieș)⁸⁶.

⁸⁵ Boțan 2008, p. 49-50.

⁸⁶ Erchedi 2012, p. 110; Mocan 2018, p. 63.

Organizările administrative de după Unirea Transilvaniei cu România, din 1918, 1925, 1929, 1930, 1938, 1940, 1948, 1950, 1956, 1966, 1968 au lăsat zona Țării Moților tot divizată⁸⁷ cu toate că după Marea Unire din anul 1918, mai ales în perioada interbelică, de mai multe ori s-a cerut autorităților centrale înființarea unui județ al moților pentru rezolvarea problemelor social-economice și revitalizarea zonei.

Imediat după Marea Unire din anul 1918 locuitorii Munților Apuseni au trimis Consiliului Dirigent un memoriu prin care cereau înființarea unui județ cu reședința la Câmpeni⁸⁸.

Din inițiativa și ordinul lui Iuliu Maniu, președintele Consiliului Dirigent, s-a votat Ordonanța pentru organizarea Comisariatului guvernamental al Munților Apuseni, investit cu caracterul de oficiu public cu toate drepturile și îndatoririle acestuia. Aria de răspundere a Comisariatului se extindea asupra tuturor teritoriilor din județele Alba Inferioară, Turda-Arieș, Cojocna, Bihor, Arad și Hunedoara, care aveau aceleași caracteristici topografice. După instituirea unui *oficiu al munților*, bugetar, în Abrud, sub conducerea dr. Laurențiu Pop și având ca secretar pe dr. Candin David, după formularea proiectului de reformă, urma să ia ființă un județ al Munților Apuseni cu capitala în Abrud. Ideea înființării unui județ al Munților Apuseni a căzut odată cu dizolvarea Consiliului Dirigent (1920)⁸⁹.

În anul 1926 ideea județului moților revine. Moțul dr. Emil Dandea, primar de Târgu-Mureș, numit de guvernul Averescu Comisar al Guvernului peste Moți, prin raportul către Consiliul Superior Administrativ din Jurnalul nr. 2045/1926 propunea printre altele și: „I. Înființarea județului Munților Apuseni”⁹⁰.

Tot în anul 1926 Ion Clopoțel într-un articol publicat în *Societatea de mâine*, în 3 octombrie 1926, al cărei editor și redactor-șef era, spunea „[...] am ferma convingere că nu se poate face nimic pentru mulcomirea gravelor lipsuri, decât prin crearea unei regiuni administrativ-politice care să cuprindă munții metalici, munții apuseni și munții bihoreni, ori mai precis: plasele Hălmașiu, Baia de Criș, Brad, Abrud, Câmpeni, Vașcău, Huedin, Gilău, Jara de jos și Baia de Arieș. Fie că s'ar face o mare prefectură a populației cu condiții economice inferioare, fie că s'ar crea două sau chiar trei prefecturi unite într'o regiune administrativă superioară. Actualmente șase prefecturi supralicitează problemele munților, însă se sbat pe uscat și nu pot porni nici o reformă în favoarea muntenilor, căci munții sunt divizați administrativ. Crearea regiunii acesteia de stat ar aduce cu sine imediate și radicale schimbări, căci ea ar avea bugete

⁸⁷ Cucu 1998, p. 39-40; Săgeată 2006, p. 53-58; Mocan 2018, p. 64-69.

⁸⁸ Mocan 2018, p. 85.

⁸⁹ Pop, David 1927, p. 489; Galea 1996, p. 191, 250-252.

⁹⁰ SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 50.

proprii și s'ar putea consacra cu toată râvna chestiunilor mari de viață ale moților. Dar pentruca regiunea cea nouă să fie capabilă a-și aduce la bun sfârșit lucrările, ea trebuie să-și aibe o administrație-model, ai cărei titulari să cunoască temeinic cele trei probleme ale munților: minieră, forestieră și agrară. Aici n'au ce căuta agenții politici și slujbașii fără pricepere și fără cultură profesională-administrativă”. Tot în acel articol mai spunea „Munții au nevoie de o administrație a lor și cât se poate de autonomă. Deîndatăce se va face această spargere de teren, nimic nu mai poate opri elanul realizărilor generoase cari trebuie să ne preocupe conștiința”⁹¹.

În sedința Camerei Deputaților din data de 23 decembrie 1929 tot Ion Clopoțel, trăgea un semnal de alarmă asupra situației disperate a locuitorilor din zona munților Apuseni. Parlamentarul prezenta un adevărat program economic de redresare a zonei munților Apuseni. Având în vedere faptul că pe data de 3 august 1929 guvernul Maniu adoptase o nouă lege administrativă, care tindea spre o descentralizare reală a țării, Ion Clopoțel considera că era cel mai potrivit moment „de a închide o rană socială, adâncă a statului român” și anume încercarea de a rezolva problemele moților, care nu intraseră în atenția guvernelor ce au condus România după Marea Unire din anul 1918. Se impunea ca o necesitate de primă urgență scoaterea locuitorilor din zona Munților Apuseni „de sub jugul unei adevărate robii ca și culturale”. Populația se găsea la distanțe foarte mari, chiar de sute de kilometri, față de centrele administrative Alba Iulia, Arad, Cluj, Deva, Oradea și Turda. Așadar, se observa că populația din Munții Apuseni era împărțită, din punct de vedere administrativ, la șase județe. Deputatul Ion Clopoțel propunea înființarea unui singur județ, care să cuprindă toată populația munților Apuseni, fie că erau moți, moți-arieșeni, mocani, sau moți-crișeni, deoarece dispersarea lor în mai multe județe anihila orice intenție de a le rezolva problemele. El vorbea în cunoștință de cauză, deoarece sublinia că de șase ani se consacrase studiului sistematic al zonei Apusenilor, realizând o serie de anchete monografice și sociologice.

În demersul său a fost ajutat de colegii publiciști, care au observat, la rândul lor problema „în toată amploarea ei”. Cei care au cercetat Țara Moților au căzut de acord în mod unanim că se impunea instituirea unei autorități speciale pentru Munții Apuseni. S-a pus în circulație ideea unui Comisariat, însă, afirma Ion Clopoțel, „cu drept cuvânt”, s-au ivit o serie de dificultăți în ceea ce privește delimitarea raporturilor de subordonare dintre Comisariat și cele șase județe. El susținea că un Comisariat fără putere executivă nu întrunește condiția unei veritabile autorități. Astfel, ajungea la concluzia că, datorită faptului că regiunea era omogenă din punct de vedere economic, social și istoric, însă divizată în mai multe părți administrativ-teritoriale, se impunea înființarea unui județ al Mun-

⁹¹ Clopoțel 1926, p. 619-620.

ților Apuseni, format din plășile regiunii (Abrud, Aleșd, Baia de Criș, Baia de Arieș, Beiuș, Brad, Cămpeni, Gilău, Hălmagiu, Huedin, Iara, Vașcău) și spunea că era singura soluție de moment. Se impunea crearea unor servicii județene, care să fie plasate în mijlocul populației montane și care să se ocupe permanent de nevoile moților. El considera că situația gravă în care s-a ajuns era „o rușine pentru civilizația românismului” și „o chestiune de prestigiu pentru statul român”. Totodată, el atenționa că nu se folosește de „eroismul epopeic” al moților lui Horea, Cloșca, Crișan și Avram Iancu și al zărăndanilor pentru înființarea acestui județ. De asemenea, că populația locală nu avea nevoie de „răsplătire, nici milă pentru vitejia lor”, deoarece ar fi „umilitoare pentru ei”. Rațiunile sociale și economice de stat trebuiau să primeze.

În continuare, deputatul Ion Clopoțel, pe baza cercetărilor efectuate „desinteresate și obiective ale unor publiciști recunoscuți și cu greutate”, formula un adevărat program economic, cuprins în 11 puncte. Autoritățile județene nou create ar fi avut următoarele îndatoriri: consolidarea și construirea drumurilor și căilor ferate care legau Țara Moților de centrele economice de la șes; reducerea cu 50% a transportului pe calea ferată pentru muncitorii din zonele montane, numiți „holoangări”; încurajarea și înființarea de exploatații miniere și forestiere de fabrici de cherestea și mobilă; înființarea imediată a unor agenții de plasare a forței de muncă care să mijlocească angajarea moților; dezvoltarea industriei casnice, în special a atelierelor de țesături, olărit, ș.a.; crearea școlilor de meserii pentru copiii moților și instituirea de reforme în învățământ; dezvoltarea creșterii vitelor și a industriei produselor lactate; sprijinirea comercializării fructelor; produsele locale ale moților să fie valorificate prin cooperative de desfacere; să creeze cooperative de aprovizionare a moților înlăturând speculanții; să înființeze servicii sanitare de calitate; să dezvolte zona astfel încât să atragă turiști, „cari să caute vara recreații în admirarea frumuseților sălbatică”, dezvoltarea turistică aducând venituri substanțiale ținutului⁹². La finalul intervenției parlamentarului Ion Clopoțel, Ștefan Cicio Pop, președintele Camerei, a declarat că el dădea guvernului Iuliu Maniu „un program complet despre ceea ce trebuie să facă în Munții Apuseni” și că propunerile lui vor fi înaintate guvernului⁹³.

Propunerea lui Ion Clopoțel nu va fi susținută de autoritățile statului român care vedeau în județul nou creat un posibil model de enclavizare și regionalizare pe baze etnice, cu toate că ar fi reprezentat o soluție pertinentă în rezolvarea problemelor înapoierii social-economice a Țării Moților⁹⁴.

Ideea înființării unui județ al Munților Apuseni, vehiculată în anul 1929, a iscat și neînțelegeri între reprezentanții Cămpeniului și ai Abrudului, unii dorind

⁹² Șerban et alli 2003, p. 80; Pop 2010, p. 450-451; Mocan 2018, p. 66-67.

⁹³ Pop 2010, p. 451.

⁹⁴ Mocan 2018, p. 67.

să fie reședința județului la Câmpeni, alții dorind-o la Abrud. Anii au trecut și ținutul a rămas fără un județ al Moților. Când doi se ceartă, al treilea câștigă! În câștig a fost statul scutit de cheltuieli inerente susținerii financiare a unui județ extins asupra regiunii montane a moților⁹⁵.

În anul 1931, Amos Frâncu spunea că Țara Moților se află în Munții Apuseni în zona montană a județelor Alba, Arad, Bihor, Cluj, Hunedoara și Turda din România întregită și cerea printr-un manifest „constituirea de unități administrative și economice în Țara Moților, fărămițate între județele Cluj, Turda, Alba, Hunedoara, Arad și Bihor” și pretindea înființarea unui Comisariat al Regelui pentru întreaga Țară a moților, practic înființarea unui singur județ al Moților și al vechiului Zarand⁹⁶.

La finele unui *Memoriu sintetic asupra problemei Moților*, de 24 de pagini, întocmit la „Cluj, la 14 Ianuarie 1934”⁹⁷ care poartă antetul și ștampila Comisariatului Munților Apuseni, se concluziona „Avem ferma convingere că prin organizarea propusă, - și prin realizarea propunerilor prezentate, pentru durata alor 3 luni, și a celor ce se vor face pentru programul viitor, cu bunăvoință, perseverență, și cu neînsemnate jertfe anuale din partea Statului, vom putea reface regiunea aceasta sărăcită, aducându-o la treaptă egală cu celelalte regiuni mai fericite ale țării noastre, și atunci, eliberând-o de sub ocrotirea Comisariatului, ne vom putea gândi la Județul Munților Apuseni, care după refacere își va putea soluționa însuși problemele sale [...]”⁹⁸.

În anul 1936, Prefectura Județului Bihor, prin adresa nr. 6688/1936, către Prefectul Comisariatului Munților Apuseni, înregistrată cu nr. 88 - 1936, intrată la 19 mai 1936, în ceea ce privește Chestiunea Moților propunea „[...] înființarea unui organ special și permanent pentru regiunea Moțească, care să facă legătura între această regiune și Guvern și care să aibă atribuțiuni proprii și efective pentru soluționarea [...] problemelor, ce interesează viața acestei părți a locuitorilor țării [...] să se înființeze un județ [...] din regiunile locuite de Moți [...] pentru ținutul Moților, azi situat pe teritoriul a 6 județe”⁹⁹.

În primăvara anului 1938, primul-ministru Miron Cristea spunea că este pentru crearea unui grup de județe al moților, ori cu timpul un județ, cu prefect la Câmpeni sau Abrud care urma să aibă cancelarie județeană și devenea și comisar al moților. Nu era pentru un comisariat special: „De ce să le mai suprapunem un mijlocitor între ei și guvern? Constituit din domni străini de moți, de locurile lor, de traiul lor. Pe când ceilalți sunt la ei acasă”¹⁰⁰. A fost momentul în care activi-

⁹⁵ Popa-Zlatna 2005, p. 127.

⁹⁶ Frâncu et alli 1931, p. 19-21.

⁹⁷ SJSAN, fond CMA, dos. 14/1936, f. 5-27 (pagina 4 a *Memoriului* nu a fost numerotată).

⁹⁸ *Loc. cit.*, f. 27.

⁹⁹ SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 32.

¹⁰⁰ Rus 1980, p. 552.

tatea Comisariatului Munților Apuseni a încetat, dar nici județul moților nu a fost creat pentru că au urmat vremuri tulburi, al Doilea Război Mondial și apoi comunismul.

În timpul regimului comunist, vechiul deziderat al înființării unei unități administrative unitare locale a Țării Moților nu s-a rezolvat. Ba mai mult, constituția comunistă din anul 1948 menținea vechile delimitări interbelice în comune, plase și județe¹⁰¹.

Anul 1950 este momentul în care în locul județelor apar regiunile și raioanele, numărul lor fiind într-o permanentă fluctuație de la 20 de regiuni în 1950 la 17 în 1956. Această perioadă este una deosebit de efervescentă sub aspectul reorganizărilor administrativ-teritoriale. În anul 1956, Țara Moților propriu-zisă este divizată: comunele Scărișoara, Gârda de Sus și Arieșeni intrau în componența Raionului Lunca Vașcăului din Regiunea Oradea, iar restul comunelor de pe Arieș și zona Abrud intrau în componența Raionului Câmpeni din Regiunea Cluj, pentru ca apoi, în anul 1966, să aparțină unui singur raion, respectiv Raionul Câmpeni din Regiunea Cluj¹⁰².

Dacă nu s-a putut face un județ al moților, Țara Moților propriu-zisă a ajuns, prin ultima reorganizare administrativă a României din anul 1968, prin legea nr. 2 din 17 februarie 1968, integral sub autoritatea județului Alba¹⁰³, traiectorie pe care se va plasa întregul parcurs socio-economic și demografic al acestui spațiu puternic individualizat pe firmamentul istoriei românilor.

Cu toate că județul Țării Moților nu și-a găsit finalizarea, pentru revitalizarea zonei Țării Moților din Munții Apuseni au funcționat începând cu anul 1918 mai multe organisme private sau de stat și s-au făcut mai multe studii, anchete pe teren, analize, articole, memorii, rapoarte, proiecte, cercetări monografice, programe și acțiuni culturale pentru dezvoltarea social-economică a zonei. În iulie 1918 a fost înființată „Frăția de Cruce a Moților” în Munții Apuseni de avocatul dr. Amos Frâncu, tribunul moților. Sediul Frăției era la Cluj, în încăperea micului local-bodegă Brânzaș, având ca secretar general pe dr. Virgil Șortan originar din cătunul Valea Verde, comuna Sohodol¹⁰⁴.

Tot în 1918, Consiliul Dirigent a instituit un Oficiu al Munților Apuseni, bugetar cu sediul la Abrud, care a funcționat timp de un an, sub conducerea Comisarilor Generali ai Munților Apuseni: dr. Laurențiu Pop și dr. Candin David, avocat și fost senator de Alba (secretar)¹⁰⁵.

¹⁰¹ Săgeată 2006, p. 58-60.

¹⁰² Cucu 1998, p. 39-40.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 40.

¹⁰⁴ Popa-Zlatna 2005, p. 26-28.

¹⁰⁵ Pop, David 1927, p. 489-490; Clopoșel 1938, p. 124-125; SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 49.

În 1924, premierul liberal Ion I. C. Brătianu a instituit o comisie formată din parlamentarii moși, sub președinția lui Ion Russu Abrudeanu, senator de Alba, care a cerut Ministerului Agriculturii și Domeniilor „restitutio in integrum” pentru moși și sancțiuni împotriva tuturor organelor care au luat parte la încălcările de lege săvârșite prin reforma agrară în zonă¹⁰⁶.

În 1926, Guvernul Averescu a numit un comisar al guvernului peste moși, pe primarul de Târgu-Mureș, pe moșul dr. Emil Dandea¹⁰⁷.

În 1927, Ionel Brătianu a însărcinat pe Alexandru Lapedatu, ministrul Cultelor, Gheorghe Cipăianu, subsecretar de stat la Domenii, și D. Tătărăscu, subsecretar de stat la Interne, ca împreună să studieze întreg complexul de probleme ale moșilor, iar apoi să vină în fața Consiliului de Miniștri cu propuneri concrete în vederea rezolvării acestora¹⁰⁸.

Dr. Valer Moldoveanu, deputat de Turda, cerea în anul 1927 un congres al moșilor care să se ocupe de: problemele de ordin social-cultural; descentralizare administrativă și juridică; probleme economice¹⁰⁹.

Acuitatea problemelor moșești părea a câștiga sufragiul întregului popor. A produs excepțională impresie atitudinea din 14 (Ziua Crucii) septembrie 1927 a episcopului Nicolae Ivan, episcop al Clujului, Vadului și Feleacului, care și-a expus părerea în mod ferm într-un articol din revista săptămânală pentru probleme sociale și economice: *Societatea de mâine*. Episcopul Ivan spunea că moșii lui Horea și urmașii lui Iancu după cuvântul regelui, spus răsplat la Câmpeni și pe muntele Găina, nu mai înțelegeau „să rămână în robia întunericului și în ghearele sărăciei”¹¹⁰.

Prin Jurnalul Consiliului de Miniștri nr. 837 din 19 Iulie 1933 s-a înființat Comisariatul Munților Apuseni pe lângă Prezidiul Consiliului de Miniștri, cu sediul la Cluj. În fruntea acestuia, în funcția de comisar al regiunii Munților Apuseni, guvernul Vaida-Voievod l-a desemnat prin deciziunea nr. 4234 din 5 August 1933 pe național-țărănistul Ioan Pop, subsecretar de Stat din cadrul Ministerului de Interne. Instituția avea ca scop principal revigorarea din punct de vedere economic și social a zonei Munților Apuseni, (județele Alba, Cluj, Arad, Bihor, Hunedoara, Turda). Principalele probleme care au fost în atenția acestei instituții au fost cele legate de agricultură, sănătate, căile de comunicație, educație, cultură etc. Practic această instituție a avut un rol de intermediar între populația Munților Apuseni și instituțiile centrale ale Statului Român și a încercat pe cât posibil să îmbunătățească condițiile de trai ale moșilor. Se înființa

¹⁰⁶ Zainea 2007, p. 114.

¹⁰⁷ SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 50; Popa-Zlatna 2005, p. 34

¹⁰⁸ Zainea 2007, p. 114; SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 50.

¹⁰⁹ Moldovan 1927, p. 472-473; Popa-Zlatna 2005, p. 35.

¹¹⁰ Ivan 1927, p. 455-456.

și un Consiliu comisarial compus din experții tuturor departamentelor guvernamentale, cu excepția celor de Externe și Apărare Națională¹¹¹.

În acest sens, Comisarul Guvernului pentru Regiunea Munților Apuseni Dr. Ioan Pop dispunea printr-o Circulară din 2 noiembrie 1933 convocarea „D. Insp. Gen. Florian Medrea, Insp. de Poliție, Eugen Țilea Dir. Drumurilor, Vasile Lazar, Ionel Tilea, Atanasie Popa Insp. Școlar, Ion Mărgineanu Insp. Silvic, Dr. Stanca Dominic Spitalul de femei” pentru ziua de 4 XI 1933, orele 11, la Inspectoratul de Poliție, pentru consfătuiri în cadrul conferinței pentru organizarea definitivă a Comisariatului Munților Apuseni¹¹².

Din anul 1934, odată cu revenirea liberalilor la guvernare, în demnitatea de comisar al regiunii Apusenilor al Comisariatului Munților Apuseni a fost investit prefectul județului Cluj, Dr. Eugen Dunca, iar secretar general al Comisariatului Munților Apuseni a fost numit sohodoleanul dr. Virgil Șortan¹¹³. Delegația de Comisar al Guvernului a fost reînnoită, prin Ordinul nr. 1834 telegrafic al Ministerului de Interne din 12 decembrie 1934¹¹⁴ cu semnătura Delegatului Guvernului pentru Munții Apuseni, Prefectul județului Cluj dr. Eugen Dunca și ștampila Comisariatului Munților Apuseni. Tot în această perioadă a activat în Țara Moșilor și Fundația Culturală Regală „Principele Carol”, Echipa Vidra de Jos, al cărei șef de echipă era Florea Florescu, iar secretar Stănculescu, făcând cercetări monografice, programe și acțiuni culturale¹¹⁵.

Lipsa de timp și bani, căderea guvernului Tătărescu în 1937, degradarea situației interne, dar mai ales a celei internaționale, au schimbat agenda de priorități a statului român, renunțându-se la activitatea Comisariatul Munților Apuseni care practic a încetat în anul 1938 în vremea primului-ministru Miron Cristea¹¹⁶.

A urmat inițiativa ministrului de interne Armand Călinescu, care, pentru a completa cercetările în regiune, a înființat un Inspectorat general administrativ pentru studii în Munții Apuseni, însărcinându-l pe profesorul-ziarist Ion Clopoțel ca „inspector general administrativ pentru studii la fața locului”¹¹⁷. Aceasta a fost printre ultimele acțiuni în folosul moșilor din perioada interbelică.

Problema revitalizării zonei Țării Moșilor a rămas și rămâne încă actuală, înființarea unui județ al Țării Moșilor, adoptarea unei legislații care să-i vizeze

¹¹¹ http://arhivenationale.ro/site/download/arhive_judetene/sibiu/Comisariatul-Muntilor-Apuseni-1933-1938.pdf, accesat în 17.10.2019; Pop 2010, p. 449, 453-454; SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 52.

¹¹² *Loc. cit.*, f. 2.

¹¹³ Popa-Zlatna 2015, p. 125, 128.

¹¹⁴ SJSAN, fond CMA, dos. 6/1933-1937, f. 53.

¹¹⁵ SJSAN, fond CMA, dos. 14/1936 (referitor la corespondența cu Fundația „Principele Carol – Echipa Vidra de Jos” în legătură cu situația moșilor), f. 28-32.

¹¹⁶ Zăinea 2007, p. 115; Rus 1980, p. 552.

¹¹⁷ Clopoțel 1938, p. 127.

în mod special ori înființarea unor instituții care să ajute la dezvoltarea zonei rămân deziderate - neîmplinite încă - ale locuitorilor de azi.

Abrevieri bibliografice:

- Abrudeanu 1928 - Ion Rusu Abrudeanu, *Moșii. Calvarul unui popor eroic, dar nedreptățit*, București, 1928
- Arvinte 1983 - Vasile Arvinte, *Român, românesc, România: studiu filologic*, București, 1983
- Balint 1852 - Simion Balint, *Scurtă descriere a evenimentelor din Munții Apuseni ai Transilvaniei sau Tiara Moșilor, în anul 1848, începând de la martie până la octombrie același an*, Roșia de Munte, 1852
- Barițiu 1890 - George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pre două sute de ani în urmă*, vol. II, Sibiu, 1890
- Bârna 1938 - Vlaicu Bârna, „Pe drumuri transilvănene”, în *Societatea de mâine*, Cluj, anul XV, nr. 1, 1938, p. 8
- Bercea - Victor Bercea, *Statutul Societății Cultural – Patriotice Avram Iancu din România*, (mss.), Cluj-Napoca, f.a.
- Bergner 1884 - Rudolf Bergner, *Siebenbürger. Eine Darstellung des Landes und der Leute (Transilvania. O reprezentare a țării și a oamenilor)*, Leipzig, 1884
- Bleahu, Bordea 1981 - Marcian Bleahu, Sever Bordea, *Munții Bihor - Vlădeasa*, București, 1981
- Boțan 2008 - Cristian Nicolae Boțan, „Trăsăturile spațiului mental al Țării Moșilor”, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Geographia*, Cluj-Napoca, LIII, 1, 2008, p. 43-57
- Boțan 2010 - Cristian Nicolae Boțan, *Țara Moșilor. Studiu de Geografie Regională*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2010
- Brătianu 1980 - Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980
- Cernovodeanu, Bușă 2005 - Paul Cernovodeanu, Daniela Bușă, *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*, Serie nouă, vol. II, București, 2005
- Chelcea 1932 - Ion Chelcea, „Câteva constatări asupra caracterului psihologic al Moșilor”, în *Societatea de mâine*, anul IX, Nr. 6, Cluj, aprilie 1932, p. 77-79
- Chelcea 1964 - Ion Chelcea, „Cercetări în bazinul Zlatnei și Valea Ampoiului. Mocanii”, în *Apulum*, Alba Iulia, V, 1964, p. 451-480
- Cioica, Cioica 2004 - Sabin Cioica, Maria Cioica, *Mică enciclopedie de etnografie și folclor. Țara Moșilor – România*, Alba Iulia, 2004
- Ciomac 1933 - Ion Luca Ciomac, *Probleme economice din Munții Apuseni și ai Maramureșului*, ed. a II-a, Cluj, 1933
- Ciomac, Popa-Necșa 1936- Ion Luca Ciomac, Valeriu Popa-Necșa, *Munții Apuseni. Cercetări asupra stărilor economice din Munții Apuseni*, București, 1936
- Ciura 1923 - Alexandru Ciura, *Moșii*, Cluj, 1923
- Clopoțel 1926 - Ion Clopoțel, „Unde munca și timpul n-au nicio valoare”, în *Societatea de mâine*, Cluj, anul III, nr. 39-40, septembrie – octombrie, 1926, p. 619-620
- Clopoțel 1938 - Ion Clopoțel, „Identificarea unei vechi și debătute probleme românești: a satelor răslete. Un scurt istoric, o clarificare sociologică și o soluție primară evidentă. Viitorul neamului: în casele umile ale satelor. – Inspectoratul general administrativ pentru studii în Munții Apuseni”, în *Societatea de mâine*, anul XV, nr. 4, octombrie - decembrie, 1938, p. 123-128
- Costea 2007 - Ioan Costea, *Misteriile Horii sau civilizația velșilor*, Alba Iulia, 2007
- Cucu 1998 - Vasile Cucu, *România - Geografie umană și economică*, București, 1998

- Erchedi 2012 - Nicoleta Maria Erchedi, *Țara Moșilor - studiu de dezvoltare rurală și de geografie socială*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 2012
- Florescu 1938 - Florea B. Florescu, „Vidra. Vânătorii și meșteșugarii ambulanți”, în *Sociologie românească*, anul III, nr. 4-6, aprilie-iunie, 1938, p. 248-255
- Frâncu, Candra 1886 - Teofil Frâncu, George Candra, *Rotacismul la moși și istrieni*, București, 1886
- Frâncu, Candra 1888 - Teofil Frâncu, George Candra, *Românii din Munții Apuseni (Moșii), Scriere etnografică cu 10 ilustrațiuni în fotografie*, București, 1888
- Frâncu et alli 1931 - Amos Frâncu, Virgil Șortan, Alexandru Vlad, Traian Gomboșiu, Emil Dandea, „*Frăția de Cruce: Solie către Moși!*”, în *Înfrățirea românească*, anul VIII, nr. 2, Cluj, 15 noiembrie 1931, p. 19-21
- Galea 1996 - Aurel Galea, *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria (2 decembrie 1918 - 10 aprilie 1920)*, Târgu-Mureș, 1996
- Giurescu 1967 - Constantin C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967
- Hasdeu 1970 - Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Ethymologicum Magnum Romaniae. Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor (Pagini Alese)*, vol. I, București, 1970
- Herbay 1946 - Aurel Herbay, „Târgurile din bazinul Arieșului”, în *Revista geografică română*, București, anul 3, fasc. 1,2,3, 1946, p. 108-133
- Hristodol 1971 - Gheorghe Hristodol, „Despre problema agrară în satele dispersate din Munții Apuseni (1918-1940)”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj, XIV, 1971, p. 229-245
- Hoiescu 1927 - Nicolae Hoiescu, „Problemele populației din Munții Apuseni din punctul de vedere al căilor de comunicație”, în *Societatea de mâine*, Cluj, an IV, nr. 41, 42, 43, din 16,23 și 30 octombrie, 1927, p. 477-479
- Ioanette 1860 - George Ioanette, „O scurtă ochire asupra însemnătăților din Tier 'a Mocilor”, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, Brașov, anul 23, nr. 39 din 27 septembrie 1860, p. 297-302
- Ionescu-Dunăreanu 1975 - Ion Ionescu-Dunăreanu, *Cartea drumeției*, București, 1975
- Iorga 1985 - Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985
- Ivan 1927 - Nicolae Ivan, „Ceasul hotărâtor (pentru soluționarea problemei moșilor)”, în *Societatea de mâine*, anul IV, nr. 39 și 40, 2, 9 octombrie 1927, Cluj, p. 455-456
- Leahu, David 1969 - Ioan Leahu, Dorel I. David, *Monografia orașului Câmpeni, județul Alba*, mss., 1969
- Mesaros 1977 - Victor Vasile Mesaros, „Mișcări de eliberare națională și socială în Munții Apuseni în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Țara Moșilor. Studii, articole și comunicări*, Alba Iulia, 1977, p. 99-111
- Mocan 2011 - Mirela Mocan, *Țara moșilor - Elemente de monografie*, Alba Iulia, 2011
- Mocan 2018 - Mirela Mocan, *Țara Moșilor în perioada 1919-1938*, Oradea, 2018
- Moldovan 1898 - Silvestru Moldovan, *Zarandul și Munții Apuseni ai Transilvaniei*, Sibiu, 1898
- Moldovan 1927 - Valeriu Moldovan, „În preajma unui congres al moșilor”, în *Societatea de mâine*, Cluj, anul IV, nr. 41-42-43, 1927, p. 472-473
- Moldován 1899 - Gergely Moldován, „Móczok, mokánok (Moși, mocani)”, în vol. *Alsóféhérvármegye monografiája (Monografia Comitatului Alba de Jos)*, I. Kötet (Volumul I), Nagy – Enyed, 1899, p. 767-780
- Netea 1977 - Vasile Netea, *Munții Apuseni muzeu istoric și pantheon al poporului român*, București, 1977
- Mușat, Ardeleanu 1983 - Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983

- Papahagi 1925 - Tache Papahagi, „Cercetări în Munții Apuseni”, în *Grai și suflet*, București, vol. II, fasc. 1, 1925, p. 22-89
- Pascu 1972 - Ștefan Pascu, *Avram Iancu. Viața și faptele unui erou și martir*, București, 1972
- Pascu 1976 - Ștefan Pascu, coord., *George Bariț și contemporanii săi. Studii și documente*, vol. III, București, 1976
- Pascu 1984 - Ștefan Pascu, *Revoluția populară de sub conducerea lui Horea*, București, 1984
- Patița 1872 - Rubin Patița, „Târgulu de fete de la Găina”, în *Familia*, Oradea, anul VIII, nr. 8, 20 februarie / 3 martie 1872, p. 94-95
- Patița 1912 - Rubin Patița, *Țara Țopilor, despre trecutul Munților Apuseni ai Transilvaniei*, Orăștie, 1912
- Pădureanu 2000 - Dominiuț Pădureanu, „Considerații privind teoriile legate de originea, numele și aria de locuire a moților (țopilor)”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2000, p. 175-206
- Pădureanu 2001 - Dominiuț I. Pădureanu, „Exploatarea milenară a aurului aluvionar al «Râului de Aur» Arieș – dovadă a sedentarității și continuității românilor din Țara Moților”, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2001, p. 191-232
- Pogan 1996 - Ioan Pogan, „Munții Apuseni – introducere geografică și evocare istorică”, în *Munții Apuseni*, Oradea, anul II, nr. 2, iulie – decembrie 1996, p. 63-64
- Pop, David 1927 - Laurențiu Pop, Candin David, „Consiliul Dirigent și problema Munților Apuseni – Memoriul Comisarilor generali”, în *Societatea de mâine*, anul IV, nr. 41-42-43, Cluj, 16, 23 și 30 octombrie 1927, p. 489-490
- Pop 2010 - Marin Pop, „Partidul Național-Țărănesc și problema moților din Munții Apuseni în timpul mării crize economice”, în *Sargeția, Acta Mvsei Devensis*, Deva, anul XXXVII, nr. I, 2010, p. 449-460
- Popa-Zlatna 2005 - Ioan Popa-Zlatna, *Amintiri din Țara Martirilor*, vol. 1, Alba Iulia, 2005
- Ranca, Nițu 1974 - Ion Ranca, Valeriu Nițu, *Avram Iancu. Documente și bibliografie*, București, 1974
- Râmneanțu - Petru Râmneanțu, *Capitalul om din Munții Apuseni*, București, f.a.
- Retegan 1972 - Simion Retegan, „Răzvrătirea moților din 1852. Rolul lui Avram Iancu”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj, XV, 1972, p. 239-262
- Rus 1980 - Traian Rus, „Noi date privind situația moților în perioada interbelică”, în *Apulum*, Alba Iulia, XVIII, 1980, p. 543-554
- Sava 1939 - Justin Sava, „Problema salvării moților din mizeria trecutului”, în *Societatea de mâine*, Cluj, anul 16, nr. 2, aprilie-mai-iunie, 1939, p. 50-58
- Săgeată 2006 - Dănuț Radu Săgeată, *Deciziile politico-administrative și organizarea teritoriului. Studiu geografic cu aplicare la teritoriul României*, București, 2006
- SJSAN, fond CMA - Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale, fond *Comisariatul Munților Apuseni*, 1933-1938
- Slavici 1893 - Ioan Slavici, *Ardealul: studiu istoric*, București, 1893
- Slavici 1910 - Ioan Slavici, *Românii din Ardeal*, București, 1910
- Șerban et alli 2003 - Ioan I. Șerban, Dorin Giurgiu, Ionela Mircea, Nicolae Josan, *Dicționarul personalităților Unirii. Trimișii românilor transilvăneni la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia*, Alba Iulia, 2003
- Șortan 1932 - Virgil Șortan, „Țara moților, țara aurului și a mizeriei”, în *Societatea de mâine*, Cluj, anul IX, nr. 2-3, 1-15 februarie, 1932, p. 23-25
- Suciu 1929 - Petre Suciu, *Țara Moților. Regiunea industriei lemnului*, Cluj, 1929
- Teodor 1972 - Pompiliu Teodor, *Avram Iancu în memorialistică*, Cluj, 1972
- Todea 2020 - Ioan I. Todea, *Transilvania vatra neamului românesc. Horea - jertfa românilor ardeleni pentru țară, neam și credință în 1784-1785*, Cluj-Napoca, 2020
- Tufescu 1976 - Victor Tufescu, *Popasuri prin țară*, București, 1976

- Tufescu 1977 - Victor Tufescu, „Nume populare pentru regiuni geografice din România”, în *Studii și cercetări de geologie, geofizică, geografie*, seria Geografie, tom XXIV, nr. 2, 1977, p. 171-178
- Tufescu 1982 - Victor Tufescu, *Oameni din Carpați*, București, 1982
- Ursu 1966 - Horia Ursu, *Avram Iancu*, București, 1966
- Vuia 1943 - Romulus Vuia, „Dovezile etnografice ale continuității”, în *Transilvania*, anul 74, nr. 1, ianuarie 1943, p. 21-32
- Vulturar 1993 - Viorel Vulturar, *Dupăpiatră. Țara Moșilor străveche vatră românească*, Deva, 1993
- Zainea 2007 - Ion Zainea, „Comisariatul Munților Apuseni și programul său de redresare economică a regiunii (1934-1936)”, în *Cymidava*, Anuarul Muzeului Județean de Istorie Brașov, XXX, 2007, p. 104-116